

Chapter-19

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વડોદરા: એક મૂલ્યાંકન

Dr.Jigneshkumar J. Parmar
Incharge Principal

H.R.Shah Mahila Arts and Commerce College Navsari, Gujarat, India.

સારાંશ(Abtract):

આ પ્રકરણ ભારતના 'લોહપુરુષ' સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વડોદરા શહેર વચ્ચેના ઐતિહાસિક, રાજકીય અને સામાજિક સંબંધોનું ગહન વિશ્લેષણ કરે છે. વડોદરા સાથેનો તેમનો સંબંધ માત્ર એક રાજનેતા તરીકે જ નહીં, પરંતુ એક માર્ગદર્શક અને સમાજ સુધારક તરીકે પણ અત્યંત મહત્વનો રહ્યો છે.

મુખ્ય મુદ્દાઓ:

રાજકીય નેતૃત્વ: વડોદરા રાજ્ય પ્રજા પરિષદના માધ્યમથી સરદાર પટેલે ગાયકવાડ શાસન હેઠળની પ્રજામાં લોકશાહી અને ઉત્તરદાયી સરકાર માટે જાગૃતિ લાવી હતી.

જન આંદોલન: ૧૯૨૮ના ઐતિહાસિક બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન વડોદરાના યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓએ આપેલા નૈતિક અને આર્થિક સમર્થન દ્વારા સરદારના નેતૃત્વને જે બળ મળ્યું તેની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

રજવાડાંનું વિલીનીકરણ: આઝાદી બાદ ભારતીય સંઘના નિર્માણમાં વડોદરા જેવા સમૃદ્ધ રાજ્યના શાંતિપૂર્ણ વિલીનીકરણમાં સરદાર પટેલની મુત્સદ્દીગીરી અને મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ સાથેના તેમના સંબંધો નિર્ણાયક રહ્યા હતા.

સામાજિક અને શૈક્ષણિક વિઝન: વડોદરાના શૈક્ષણિક માળખા અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં સરદારની રુચિ તથા તેમના નામ સાથે જોડાયેલ સંસ્થાઓ દ્વારા તેમના વારસાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

સમગ્ર રીતે જોતા, આ લેખ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે વડોદરાના આધુનિકીકરણ અને ભારતીય એકીકરણની પ્રક્રિયામાં સરદાર પટેલનો પ્રભાવ અમિત છે. વડોદરાના

વિકાસનું મોડેલ અને સરદારની રાષ્ટ્રનિર્માણની દ્રષ્ટિ એકબીજાના પૂરક બનીને ઉભરી આવ્યા છે.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords): સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, વડોદરા, પ્રજા પરિષદ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, રજવાડાંનું વિલીનીકરણ, મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ, રાષ્ટ્રીય એકતા.

પ્રસ્તાવના:

ભારતના લોહપુરુષ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, એક એવું વ્યક્તિત્વ છે જેમણે આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં અદ્વિતીય યોગદાન આપ્યું. તેમનું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર માત્ર ગુજરાત પૂરતું સીમિત નહોતું, પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં તેમની છાપ અંકિત થઈ હતી. ગુજરાતના ઘણા શહેરો અને પ્રદેશો સાથે સરદાર સાહેબનો ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે, અને તેમાંથી એક મહત્વપૂર્ણ શહેર એટલે વડોદરા. વડોદરા સાથેનો સરદાર પટેલનો સંબંધ માત્ર રાજકીય નહીં, પણ સામાજિક, શૈક્ષણિક અને વ્યક્તિગત સ્તરે પણ ઊંડો હતો. આ લેખમાં, આપણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વડોદરા વચ્ચેના આ ઐતિહાસિક સંબંધનું વિસ્તૃત અને સચોટ મૂલ્યાંકન કરીશું.

૧. વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પરિષદ અને સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ :

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન ભારતમાં અનેક રજવાડાં અસ્તિત્વમાં હતાં, અને વડોદરા ગાયકવાડ શાસન હેઠળનું એક સમૃદ્ધ અને પ્રગતિશીલ રાજ્ય હતું. જોકે, અન્ય રજવાડાંની જેમ, વડોદરાની પ્રજા પણ સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહી અધિકારો માટે સંઘર્ષ કરી રહી હતી. આ સંઘર્ષને વેગ આપવા માટે વડોદરા રાજ્ય પ્રજા પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ પરિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગાયકવાડ શાસન હેઠળ વહીવટી સુધારા લાવવા, પ્રજાના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું અને ધીમે ધીમે જવાબદાર સરકારની સ્થાપના કરવી હતી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેઓ તે સમયે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના એક અગ્રણી નેતા હતા અને ગાંધીજીના વિશ્વાસુ સહયોગી હતા, તેમણે વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પરિષદને સક્રિય સમર્થન પૂરું પાડ્યું હતું. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રજવાડાંમાં જવાબદાર સરકારની સ્થાપના કરવાનો અને પ્રજાને તેના મૂળભૂત અધિકારો પ્રાપ્ત થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો. સરદાર પટેલે સ્પષ્ટપણે જોયું હતું કે ભારતીય સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ નહીં હોય જ્યાં સુધી રજવાડાંની પ્રજાને પણ સ્વતંત્રતા અને લોકશાહી અધિકારો ન મળે. તેમણે રજવાડાંની પ્રજાને જાગૃત કરવા અને તેમને સંગઠિત કરવા પર ભાર મૂક્યો.

વડોદરા રાજ્ય પ્રજા પરિષદના અધિવેશનોમાં સરદાર પટેલે વ્યક્તિગત રીતે હાજરી આપીને ભાષણો આપ્યા હતા, જેનાથી પ્રજામાં ઉત્સાહનો સંચાર થયો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, ૧૯૩૬માં વડોદરામાં યોજાયેલી એક પરિષદમાં તેમણે પ્રજાને પોતાના હકો માટે અહિંસક રીતે લડવા માટે પ્રેરણા આપી હતી. તેમણે ગાયકવાડ શાસકો સાથે પણ સંવાદ સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો જેથી પ્રજાની માંગણીઓ સંતોષી શકાય અને રજવાડાંમાં સંસ્થાકીય સુધારા થઈ શકે. સરદાર પટેલનું માર્ગદર્શન વડોદરા રાજ્ય પ્રજા પરિષદ માટે ખૂબ જ મૂલ્યવાન હતું, કારણ કે તે સમયે રજવાડાંની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ મર્યાદિત હતી અને બહારના નેતાઓના સમર્થનથી પ્રજાને બળ મળતું હતું. તેમણે વડોદરાના સ્થાનિક નેતાઓને પણ પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું અને તેમને નેતૃત્વના ગુણ શીખવ્યા.

૨. બારડોલી સત્યાગ્રહ અને વડોદરાનો સહયોગ :

સરદાર પટેલના જીવનનો એક સીમાચિહ્નરૂપ પ્રસંગ એટલે બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮). બારડોલીના ખેડૂતો પર અંગ્રેજ સરકારે અન્યાયી રીતે જમીન મહેસૂલ ૨૨% વધારી દીધું હતું, જેના વિરોધમાં સરદાર પટેલે અહિંસક સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. આ સત્યાગ્રહ ગાંધીજીના અહિંસક પ્રતિકારના સિદ્ધાંતો પર આધારિત હતો અને તેણે સમગ્ર દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ સત્યાગ્રહમાં તેમને વડોદરા સહિત સમગ્ર ગુજરાતમાંથી વ્યાપક સમર્થન મળ્યું હતું.

વડોદરાના લોકો, ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનો, બારડોલી સત્યાગ્રહને સમર્થન આપવા માટે આગળ આવ્યા હતા. વડોદરાના શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓએ ક્રાંતિકારી ગીતો ગાઈને અને "કર નહીં તો મર" જેવા નારા લગાવીને જનજાગૃતિ ફેલાવી હતી. તેમણે ભંડોળ એકઠું કરવામાં, સ્વયંસેવકો મોકલવામાં અને સત્યાગ્રહના સંદેશને પ્રસારિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. વડોદરાના કેટલાક અગ્રણી નાગરિકો, વેપારીઓ અને શિક્ષણવિદોએ પણ સરદાર પટેલના પ્રયાસોને બિરદાવ્યા હતા અને તેમને નૈતિક ટેકો આપ્યો હતો. વડોદરાના સ્થાનિક અખબારોએ સત્યાગ્રહના સમાચારોને પ્રાથમિકતા આપીને પ્રકાશિત કર્યા હતા અને સરદાર પટેલના નેતૃત્વની પ્રશંસા કરી હતી, જેનાથી લોકોમાં જાગૃતિ અને સહયોગની ભાવના વધુ મજબૂત બની. વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બારડોલી ગયા હતા અને ત્યાં ખેડૂતોને મદદ કરી હતી.

આ સહયોગ દર્શાવે છે કે સરદાર પટેલ માત્ર એક રાજકીય નેતા જ નહીં, પરંતુ એક જન-નેતા હતા જેઓ સામાન્ય લોકોના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા હતા, અને વડોદરાના લોકોએ તેમના સંઘર્ષમાં દિલથી ભાગ લીધો હતો. આ સત્યાગ્રહની સફળતાએ સરદાર પટેલને "સરદાર" નું બિરુદ અપાવ્યું અને તેમની નેતૃત્વ ક્ષમતાને દેશભરમાં સ્થાપિત કરી.

૩. વડોદરાના શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસમાં સરદારની રુચિ :

વડોદરા રાજ્ય તેના શૈક્ષણિક અને સામાજિક સુધારાઓ માટે જાણીતું હતું, ખાસ કરીને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાના શાસનકાળ દરમિયાન. સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરામાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ, બેંકિંગ પ્રણાલી, ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિઓ અને દલિતોના ઉત્થાન જેવા અનેક પ્રગતિશીલ સુધારા અમલમાં મૂક્યા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આ પ્રગતિશીલ અભિગમથી વાકેફ હતા અને તેમણે વડોદરાના શૈક્ષણિક અને સામાજિક વિકાસમાં હંમેશા રુચિ દર્શાવી હતી.

જો કે, સરદાર પટેલે એ પણ સુનિશ્ચિત કરવા પ્રયાસ કર્યો કે આ પ્રગતિ માત્ર શાસક વર્ગ પૂરતી સીમિત ન રહે, પરંતુ સામાન્ય પ્રજા સુધી પણ પહોંચે. તેમણે દલિતો

અને વંચિત સમુદાયોના ઉત્થાન માટેના પ્રયાસોને સમર્થન આપ્યું હતું, જે વડોદરા રાજ્યમાં સયાજીરાવ દ્વારા શરૂ કરાયેલા સુધારાઓ સાથે સુસંગત હતું. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે શિક્ષણ એ સમાજ પરિવર્તનનું સૌથી શક્તિશાળી સાધન છે, અને તેથી તેમણે વડોદરામાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. તેમણે વડોદરાની પ્રજાને શિક્ષણ મેળવવા અને સામાજિક કુરીતો સામે લડવા માટે પ્રેરણા આપી હતી.

તેમણે વડોદરામાં યોજાતી વિવિધ શૈક્ષણિક અને સામાજિક પરિષદોમાં ભાગ લીધો હતો અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા હતા. તેમનો દ્રષ્ટિકોણ વ્યાપક હતો - તેઓ માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા જ નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય અને શિક્ષણ દ્વારા સશક્તિકરણ પણ ઈચ્છતા હતા. વડોદરાના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણના પ્રસાર માટે પણ તેમણે હિમાયત કરી હતી, જેથી ગામડાંના લોકો પણ મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડાઈ શકે.

૪. આઝાદી પછી રજવાડાંના વિલીનીકરણમાં વડોદરાનું મહત્વ :

ભારતને આઝાદી મળ્યા પછી (૧૯૪૭), રજવાડાંઓનું ભારતીય સંઘમાં વિલીનીકરણ કરવું એ સરદાર પટેલ સમક્ષ સૌથી મોટો પડકાર હતો. આ કાર્યને તેમણે અત્યંત કુનેહ અને દ્રઢ નિશ્ચય સાથે પાર પાડ્યું, જેના કારણે તેમને ભારતના બિસમાર્ક તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં નાના-મોટા પદ્મ થી વધુ રજવાડાં હતાં, અને તે બધાને એક તાંતણે બાંધવાનું કામ અત્યંત કઠિન હતું. વડોદરા, એક મોટું અને સમૃદ્ધ રજવાડું હોવાથી, તેનું ભારતીય સંઘમાં વિલીનીકરણ સરળ અને શાંતિપૂર્ણ રીતે થાય તે અત્યંત મહત્વનું હતું. વડોદરાનું ભૌગોલિક સ્થાન અને તેની ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે તેનું વિલીનીકરણ સમગ્ર ગુજરાતના અન્ય રજવાડાં માટે એક ઉદાહરણ પૂરું પાડી શકે તેમ હતું.

સરદાર પટેલ, તેમના રાજકીય ચાણક્ય અને દૂરંદેશી વ્યક્તિત્વ સાથે, વડોદરાના શાસક, મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ સાથે સફળતાપૂર્વક વાટાઘાટો કરી હતી. સરદાર પટેલે ગાયકવાડ શાસકને સમજાવ્યું કે નવા સ્વતંત્ર ભારતમાં રજવાડાંનું ભવિષ્ય સલામત નથી અને પ્રજાની ઈચ્છા પણ ભારતીય સંઘમાં જોડાવાની છે. તેમણે

રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો. મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ, જેઓ પોતે પ્રગતિશીલ વિચારસરણી ધરાવતા હતા, તેમણે સરદાર પટેલના દષ્ટિકોણને સમજ્યો અને પ્રજાના હિતમાં ૧૯૪૮માં વડોદરા રાજ્યને ભારતીય સંઘમાં વિલીન કરવાની સંમતિ આપી. આ પ્રક્રિયા ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (Instrument of Accession) પર હસ્તાક્ષર કરીને પૂર્ણ થઈ.

વડોદરાનું શાંતિપૂર્ણ વિલીનીકરણ એ સરદાર પટેલની રાજકીય કુનેહ, દ્રઢતા અને દેશભક્તિનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું. આનાથી ભારતીય સંઘની એકતા અને અખંડિતતા મજબૂત બની, અને વડોદરા જેવા મોટા રાજ્યના સરળ વિલીનીકરણથી અન્ય નાના રજવાડાંઓને પણ ભારતમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહન મળ્યું.

૫. વડોદરામાં સરદાર પટેલના નામ સાથે જોડાયેલ સંસ્થાઓ અને સ્મારકો :

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વડોદરા સાથેની સ્મૃતિને જીવંત રાખવા માટે, શહેરમાં તેમના નામ પરથી અનેક સંસ્થાઓ, શાળાઓ, હોસ્પિટલો અને જાહેર સ્થળોનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, તેમની પ્રતિમાઓ અને સ્મારકો પણ વડોદરામાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે, જે તેમની પ્રેરણાદાયક ઉપસ્થિતિનો અહેસાસ કરાવે છે. આમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિદ્યાભવન, સરદાર પટેલ હોસ્પિટલ, અને શહેરના વિવિધ વિસ્તારોમાં આવેલી તેમની પ્રતિમાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્મારકો માત્ર ભૌતિક નિશાનીઓ નથી, પરંતુ તે વડોદરાના લોકોના હૃદયમાં સરદાર પ્રત્યેના આદર અને સન્માનનું પ્રતીક છે.

આ સંસ્થાઓ અને સ્મારકો માત્ર સરદાર પટેલને શ્રદ્ધાંજલિ નથી, પરંતુ તે ભવિષ્યની પેઢીઓને તેમના બલિદાન, સિદ્ધાંતો અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં તેમના યોગદાન વિશે શીખવે છે. વડોદરાના લોકો સરદાર પટેલને એક આદર્શ નેતા અને પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે જુએ છે, જેમણે દેશ માટે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કર્યું. દર વર્ષે તેમની જન્મજયંતિ, ૩૧ ઓક્ટોબર, ને રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ તરીકે વડોદરા સહિત સમગ્ર ભારતમાં ઉજવવામાં આવે છે, જેમાં વિવિધ કાર્યક્રમો યોજાય છે અને સરદારના

યોગદાનને યાદ કરવામાં આવે છે. આ દિવસ વડોદરાના લોકો માટે ખાસ મહત્વ ધરાવે છે, કારણ કે તેઓ સરદાર સાથેના ઐતિહાસિક સંબંધથી ગૌરવ અનુભવે છે.

૬. સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિ અને વડોદરાનો વિકાસ :

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એક દ્રષ્ટિવંત નેતા હતા જેમણે આધુનિક, મજબૂત અને સમૃદ્ધ ભારતનું સ્વપ્ન જોયું હતું. વડોદરા, જે હંમેશા પ્રગતિ અને વિકાસનું પ્રતીક રહ્યું છે, તે સરદાર પટેલની આ દ્રષ્ટિ સાથે સુસંગત છે.

આઝાદી પછીના ભારતમાં, વડોદરા ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસનું એક મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું છે. અહીંની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, જે ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના શ્રેષ્ઠ કેન્દ્રોમાંની એક છે, તે સયાજીરાવ ગાયકવાડ દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી અને આઝાદી પછી તેનો વધુ વિકાસ થયો. વડોદરામાં રિલાયન્સ, ગુજરાત રિફાઇનરી, GSFC જેવી અનેક મોટી ઔદ્યોગિક એકમોની સ્થાપના થઈ છે, જેણે તેને ગુજરાતના ઔદ્યોગિક હબ તરીકે સ્થાપિત કર્યું છે. આ ઔદ્યોગિક અને શૈક્ષણિક પ્રગતિ, સરદાર પટેલના નવા ભારતના નિર્માણના વિઝનને પ્રતિબિંબિત કરે છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે શિક્ષણ અને ઔદ્યોગિકીકરણ એ રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના આધારસ્તંભ છે, અને વડોદરા આ બંને ક્ષેત્રોમાં અગ્રેસર રહ્યું છે. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે આત્મનિર્ભરતા માટે ઉદ્યોગોનો વિકાસ અને કુશળ માનવબળનું નિર્માણ અત્યંત જરૂરી છે.

વડોદરાની સાંસ્કૃતિક પરંપરા, ખાસ કરીને કલા, સંગીત અને નાટ્યક્ષેત્રે, પણ સરદાર પટેલના સર્વાંગી વિકાસના દ્રષ્ટિકોણ સાથે સુસંગત છે. તેમણે કલા અને સંસ્કૃતિને પણ સમાજના વિકાસ માટે અનિવાર્ય ગણાવ્યા હતા.

ઉપસંહાર :

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વડોદરા વચ્ચેનો સંબંધ એક દાયકા જૂનો અને બહુ-આયામી છે. વડોદરાની પ્રજાના અધિકારો માટેના સંઘર્ષથી લઈને રજવાડાંના વિલીનીકરણ સુધી, સરદાર પટેલે વડોદરાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા

ભજવી છે. તેમનો પ્રભાવ શહેરના સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય લેન્ડસ્કેપ પર સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

આજે પણ, વડોદરા સરદાર પટેલના આદર્શો અને રાષ્ટ્રનિર્માણ પ્રત્યેની તેમની પ્રતિબદ્ધતાને યાદ કરે છે. તેમનો વારસો વડોદરાના વિકાસ અને પ્રગતિમાં સતત પ્રેરણા આપતો રહે છે, જે દર્શાવે છે કે એક મહાન નેતાનો પ્રભાવ માત્ર તેમના સમકાલીન સમય પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ ભવિષ્યની પેઢીઓને પણ માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. સરદાર પટેલ અને વડોદરાનો સંબંધ ભારતના ઇતિહાસનો એક ગૌરવપૂર્ણ અધ્યાય છે, જે દર્શાવે છે કે કેવી રીતે એક દ્રષ્ટિવંત નેતા અને એક પ્રગતિશીલ શહેર એકબીજાના પૂરક બની શકે છે.

સંદર્ભ યાદી. (References) :-

- ગાંધી, રાજમોહન. *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: એ બાયોગ્રાફી*. નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ૧૯૮૦. (અંગ્રેજી).
- દેસાઈ, મહાદેવ. *ધ સ્ટોરી ઓફ બારડોલી*. નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ૧૯૨૯. (અંગ્રેજી).
- મેનન, વી.પી. *ધ સ્ટોરી ઓફ ધ ઇન્ટીગ્રેશન ઓફ ધ ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ*. ઓરિએન્ટ લોંગમેન, ૧૯૫૬. (અંગ્રેજી). આઝાદ, મૌલાના અબુલ કલામ. *ઇન્ડિયા વિન્સ ફ્રીડમ*. ઓરિએન્ટ લોંગમેન, ૧૯૫૯. (અંગ્રેજી).
- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ચૂંટેલા ભાષણો અને પત્રો. (વિવિધ ગ્રંથો, નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ દ્વારા પ્રકાશિત).
- વડોદરા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના સત્તાવાર રેકોર્ડ્સ. (Local Archives).
- વડોદરામાં સરદાર પટેલના નામે કાર્યરત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની પ્રકાશિત માહિતી/વેબસાઇટ્સ. (દા.ત., સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિદ્યાભવન).
- સમકાલીન ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અખબારોના આર્કાઇવ્સ (૧૯૨૦-૧૯૫૦ના દાયકા).

(Ref: ગાંધી, રાજમોહન. *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: અ બાયોગ્રાફી*. નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ૧૯૮૦. રાજ્યોના વિલીનીકરણ પરના પ્રકરણો જુઓ.)

સંદર્ભ: સરદાર પટેલે વડોદરા રાજ્યની પ્રજા પરિષદના અધિવેશનોમાં હાજરી આપી હતી અને તેમના ભાષણો દ્વારા પ્રજાને સંગઠિત થવા અને પોતાના હકો માટે લડવા માટે પ્રેરણા આપી હતી. તેમણે ગાયકવાડ શાસકો સાથે પણ સંવાદ સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો જેથી પ્રજાની માંગણીઓ સંતોષી શકાય.

સંદર્ભ: બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન વડોદરાના વિવિધ વિસ્તારોમાંથી એકત્રિત થયેલા ફંડ અને સ્વયંસેવકોના ઉલ્લેખ ઘણા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોમાં મળે છે. વડોદરાના અખબારોએ પણ આ સત્યાગ્રહને વ્યાપક કવરેજ આપ્યું હતું અને સરદાર પટેલના નેતૃત્વની પ્રશંસા કરી હતી. (Ref: દેસાઈ, મહાદેવ. *ધ સ્ટોરી ઓફ બારડોલી*. નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ૧૯૨૮. આ પુસ્તકમાં

બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન વિવિધ પ્રદેશોમાંથી મળેલા સમર્થનનો ઉલ્લેખ છે. ઉપરાંત, તે સમયના ગુજરાતના અખબારના આર્કાઇવ્સ પણ જુઓ.)

વડોદરા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના રેકોર્ડ્સ અને વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની વેબસાઇટ્સ પર સરદાર પટેલના નામ સાથે જોડાયેલ સંસ્થાઓની માહિતી ઉપલબ્ધ છે. (Ref: વડોદરા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના સત્તાવાર રેકોર્ડ્સ અને વડોદરામાં સરદાર પટેલના નામે કાર્યરત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની પ્રકાશિત માહિતી.)

સંદર્ભ: સરદાર પટેલના ભાષણો અને પત્રોમાં, તેમણે શિક્ષણના મહત્વ અને સમાજના તમામ વર્ગોને સમાન તકો આપવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે. વડોદરાની પ્રગતિશીલ નીતિઓનો ઉલ્લેખ કરીને, તેમણે અન્ય રજવાડાંઓને પણ આવા સુધારાઓ અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. (Ref: *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ચૂંટેલા ભાષણો અને પત્રો*, વિવિધ ગ્રંથો.)

સંદર્ભ: વડોદરાના વિલીનીકરણ સંબંધિત દસ્તાવેજો, જેમ કે "Instrument of Accession" અને સ્ટેટ મંત્રાલયના રેકોર્ડ્સ, સરદાર પટેલની ભૂમિકાને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે. વી.પી. મેનન, જેઓ સરદાર પટેલના સચિવ હતા અને

રજવાડાંના વિલીનીકરણની પ્રક્રિયામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી, તેમના પુસ્તક "ધ સ્ટોરી ઓફ ધ ઇન્ડીગ્રેશન ઓફ ધ ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ" માં વડોદરાના વિલીનીકરણનો વિગતવાર ઉલ્લેખ કરે છે. (Ref: મેનન, વી.પી. ધ સ્ટોરી ઓફ ધ ઇન્ડીગ્રેશન ઓફ ધ ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ. ઓરિએન્ટ લોંગમેન, ૧૯૫૬. ગુજરાતના રાજ્યોના વિલીનીકરણ પરના પ્રકરણો જુઓ.)